

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ СТАТУС ОСОБИ, ВІДПОВІДАЛЬНОЇ ЗА ПЕРЕБУВАННЯ ЗАТРИМАНИХ

А.В. Самодін

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри досудового розслідування
навчально-наукового інституту підготовки фахівців
для підрозділів слідства та кримінальної міліції
Національної академії внутрішніх справ*

Постановка проблеми. У ст.9 Загальної декларації прав людини проголошено, що ніхто не може зазнавати безпідставного арешту, затримання або вигнання [3]. Це положення деталізовано у ст.5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та наголошується, що нікого не може бути позбавлено свободи, і відповідно до процедури, встановленої законом, а кожен, кого позбавлено свободи внаслідок арешту або тримання під вартою, має право ініціювати провадження, у ході якого суд без зволікання встановлює законність затримання і приймає рішення про звільнення, якщо затримання є незаконним [4].

Впроваджуючи у національну систему законодавства міжнародні правові норми щодо захисту прав і свобод людини, ст.29 Конституції України гарантовано, що ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом, а кожний затриманий має право в будь-який час оскаржити в суді своє затримання про арешт або затримання людини має бути негайно повідомлено родичів заарештованого чи затриманого. У сфері кримінальних процесуальних відносин право особи на свободу та особисту недоторканність визначається як засада кримінального провадження (ст.12 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК)), відповідно до якої під час кримінального провадження ніхто не може триматися під вартою, бути затриманим або обмеженим у здійсненні права на вільне пересування в інший спосіб через підозру або обвинувачення у вчиненні кримінального правопорушення інакше як на підставах та в порядку, передбачених КПК. Затримання особи як юридичний факт та процесуальна дія, розглядається законодавцем як захід забезпечення кримінального провадження, водночас процесуальний статус особи, відповідальної за перебування затриманих регламентовано лише статтями 212 та 213 КПК.

У Кримінально-процесуальному кодексі України 1960 р. досліджуване нами питання майже не висвітлювалось, лише у ст. 106¹ була вказівка про те, що порядок короткочасного затримання осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, визначається «Положенням про порядок короткочасного затримання осіб, підозрюваних у вчиненні злочину», а процесуальні обов'язки, визначені сьогодні у статтях 212 та 213 КПК, виконували органи дізнання, а також начальник місця попереднього ув'язнення відповідно до приписів ст. 106. Визначення дізнання як форми досудового розслідування кримінальних проступків, а також відмова законодавця від поняття «органи дізнання» змусило законодавця увести у чинний КПК таке нове поняття як «службова особа, відповідальна за перебування затриманих».

Актуальність тематики наукових досліджень щодо положень про затримання особи у сфері кримінальних процесуальних відносин підкреслюється й політичними та соціально-економічними подіями, які відбуваються сьогодні в Україні. Оприлюднена аналітична інформація органів виконавчої влади, Генеральної прокуратури України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, а також тенденції законотворчого процесу у сфері кримінального судочинства (наприклад, превентивне затримання, спеціальне досудове розслідування тощо), дозволяє стверджувати про посилену увагу законодавця, а також про наявність порушень нормативних приписів щодо підстав, умов, строків та процесуальної форми затримання особи, а також процесуальної діяльності службових осіб, які відповідальні за перебування затриманих. Ці та інші питання про забезпечення прав і свобод людини у сфері кримінального судочинства були предметом міжнародної конференції «Ефективне розслідування через співпрацю», яка була проведена 18-19 вересня 2014 р. у м. Києві Генеральною прокуратурою України у співпраці із проектом ради Європи «Пакет невідкладних заходів для України».

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемам процесуального статусу особи, відповідальної за перебування затриманих присвячено чимало праць вчених-процесуалістів, водночас одними з останніх це питання досліджували: О.В. Баулін [2, с. 48-75], Л.П. Барташук [1], Г.Р. Крет [6], В.В. Назаров [8, с. 89-93], М.Я. Никоненко [9, с. 83-90], О.С. Мазур [2, с. 48-75], С.О. Сорока [14, с. 151-155] та ін. На інформаційному порталі Харківської правозахисної групи розміщено проект Інструкції із затримання особи, підозрюваної у вчиненні злочину, без ухвали слідчого судді уповноваженою посадовою особою та їх конвоювання до підрозділу органу досудового розслідування [13].

Існує чимало й методичних рекомендацій щодо організації дій органів досудового розслідування, прокурорів, суддів, адвокатів – з одного боку, та роз'яснювальних матеріалів для громадян – з іншого щодо форм, методів та напрямів їх діяльності при затриманні особи. Водночас питання пов'язані з процесуальним статусом особи, відповідальної за перебування затриманих, у них розглядаються не завжди.

Метою статті є науковий аналіз кримінального процесуального законодавства щодо процесуального статусу особи, відповідальної за перебування

затриманих з подальшим врахування законотворчого досвіду при подальшому реформуванні чинного КПК відповідно до міжнародних стандартів.

Основні результати дослідження. З огляду на особливості кримінальної процесуальної діяльності службових осіб, важливими є положення визначене ст. 8 КПК, про те, що кримінальне провадження здійснюється з додержанням принципу верховенства права, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Цей принцип застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини.

Відповідно до узагальненої доповіді правозахисних організацій України, а також практики Європейського суду з прав людини, проблема незареєстрованого (неформального затримання), що широко використовується правоохоронними органами, неодноразово відзначалась і Комітетом ООН проти катувань, і Європейським Комітетом з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, і національними правозахисними організаціями [11]. Зокрема, Європейський суд з прав людини у низці справ розглянув цю проблему у справі Осипенка проти України (№ 4634/04, 9 листопада 2010 року), у якій було встановлено, що заявник перебував у підрозділі міліції кілька годин до того, як набув статусу підозрюваного. Суд вважав, що для тримання під вартою не було жодних підстав, і воно не було зареєстроване, а посилання на нібито добровільний характер перебування в органах досудового розслідування було сприйняте як хибне. Аналогічні порушення були встановлені у справі Лопатіна і Медведського проти України (№ 2278/03 та № 6222/03, 20 травня 2010 року), заявах проти України Кардави (№ 19886/09), Коваля (№ 22429/05), Белея (№ 34199/09), Савіна (№ 34725/08), Омельчука (№ 42195/04), Кондратьєва (№ 5203/09), Смоліка (№ 11778/05), Третьякова (№ 16698/05). Європейським судом також встановлено порушення права на свободу через недобросовісне використання адміністративного арешту у справах Дороніна проти України (№ 16505/02, 19 лютого 2009 року), Гаркавого проти України (№ 25978/07, 18 лютого 2010 року), О.М. Захаркіна проти України (№ 1727/04, 24 червня 2010 року). У всіх цих справах адміністративні затримання передували затриманню у кримінальному процесуальному порядку.

Крім міжнародно-правових актів у сфері забезпечення прав і свобод людини, положень чинного КПК та Закону України «Про попереднє ув'язнення», основними відомчими нормативно-правовими актами, які регламентують загальні положення правового статусу особи, відповідальної за перебування затриманих є «Положення про органи досудового розслідування МВС України» [10], а також «Правила внутрішнього розпорядку в ізоляторах тимчасового тримання органів внутрішніх справ України» [12]. Водночас незважаючи на правову регламентацію організації діяльності службової особи, відповідальної за перебування затриманих положеннями чинного КПК України та відомчими нормативно-правовими актами, основними недоліками у цій сфері продовжують залишатися: не ознайомлення осіб, які поміщуються до ізоляторів тимчасового тримання органів внутрішніх справ (далі – ІТТ), до

кімнат затриманих і доставлених чергових частин, з їхніми правами та обов'язками; неповідомлення про місце перебування осіб, поміщених до ІТТ і кімнат затриманих та доставлених чергових частин, їхніх родичів; у книгах прийому та здачі чергування не зазначається інформація щодо осіб, які тримаються в кімнатах затриманих та доставлених, у тому числі з перевищенням установлених термінів тримання; відсутні або ведуться неналежним чином Журнали інформування центрів з надання безоплатної правової допомоги затриманим та ін. [15, с. 147]

У теорії кримінального процесу вченими звертається увага і на те, що у практичній діяльності органи досудового розслідування не завжди дотримуються положення частин 1–4 ст. 213 КПК України, які містять вимогу щодо негайного повідомлення інших осіб (органів державної влади) про затримання. Зокрема, В.В. Назаров на основі вивчення 280 протоколів про затримання вказує, що у 13,9 % випадків родичі й близькі затриманого не були належним чином повідомлені [8, с. 91].

Прогалиною чинного КПК є та обставина, що особа, відповідальна за перебування затриманих не належить до учасників кримінального провадження у розумінні положень ст.3 та параграфу 5 гл.3 КПК, водночас її обов'язки визначено у статтях 212 та 213 КПК. У системі підрозділів досудового розслідування органів внутрішніх справ України, службова особа, відповідальна за перебування затриманих визначається як особа рядового або молодшого начальницького складу органів внутрішніх справ, основним завданням якої є здійснення контролю за дотриманням іншими службовими особами прав затриманого, а також безпосереднє забезпечення цих прав і підпорядковується та підзвітна начальнику органу досудового розслідування. Кількість службових осіб, відповідальних за перебування затриманих, підрозділу органу досудового розслідування визначається начальниками відповідних органів внутрішніх справ з урахуванням вимог законодавства, яким регламентовано діяльність ІТТ, але не менше чотирьох працівників у одному органі внутрішніх справ [10].

У зв'язку з цим, враховуючи вимоги ст.212 КПК, у підрозділі органу досудового розслідування мають бути призначені одна або декілька службових осіб, відповідальних за перебування затриманих. У частині 2 цієї ж статті міститься імперативна вимога про те, що відповідальними за перебування затриманих не можуть бути слідчі. На противагу, цьому у ч.3 ст.210 КПК встановлюється обов'язок слідчого провести перевірку у випадку наявності підстав для обґрунтованої підозри відповідних службових осіб у тому, що доставлення затриманої особи до органу досудового розслідування тривало довше, ніж це необхідно. Таке положення суперечить функціональному статусу слідчого, а такий обов'язок має бути закріплено за прокурором, як процесуальним керівником досудовим розслідуванням або ж керівником органу досудового розслідування, якщо таке порушення закону буде допущене безпосередньо слідчим.

Статтями 212 та 213 КПК передбачено, що службова особа, відповідальна за перебування затриманих, зобов'язана: негайно зареєструвати затримано-

го; роз'яснити затриманому підстави його затримання, права і обов'язки; звільнити затриманого негайно після зникнення підстави для затримання або спливу строку для затримання, які передбаченого у ст.211 КПК; забезпечити належне поводження із затриманим та дотримання його прав, передбачених Конституцією України, КПК та іншими законами України; забезпечити запис усіх дій, що проводяться із залученням затриманого, у тому числі час їх початку та закінчення, а також осіб, які проводили такі дії або були присутні при проведенні таких дій; забезпечити невідкладне надання належної медичної допомоги та фіксацію медичним працівником будь-яких тілесних ушкоджень або погіршення стану здоров'я затриманого.

Відповідно до припису, який викладений у ч.5 ст.213 КПК, службова особа, відповідальна за перебування затриманих, зобов'язана перевірити дотримання положень ст.213 КПК, а в разі нездійснення повідомлення про затримання – здійснити дії, передбачені у частинах 1–4 ст.213 КПК щодо повідомлення інших осіб про затримання самостійно.

У разі нездійснення такого повідомлення службова особа, відповідальна за перебування затриманих зобов'язана надати затриманій особі можливість негайно повідомити про своє затримання та місце перебування близьких родичів, членів сім'ї чи інших осіб за вибором цієї особи. Водночас, якщо уповноважена службова особа, відповідальна за перебування затриманих має підстави для обґрунтованої підозри, що при повідомленні про затримання ця особа може зашкодити досудовому розслідуванню, вона може здійснити таке повідомлення самостійно, проте без порушення вимоги щодо його негайності. У разі затримання неповнолітньої особи, тоді обов'язково про це повідомляються батьки або усиновителі, опікуни, піклувальники, органи опіки та піклування, а також орган (установу), уповноважений законом на надання безоплатної правової допомоги.

Враховуючи відомчі нормативно-правові приписи службова особа, відповідальна за перебування затриманих, крім обов'язків, передбачених статтями 212, 213 КПК України, повинна: не допускати до затриманих працівників оперативних підрозділів, інших службових осіб органів внутрішніх справ без письмового дозволу слідчого, який розслідує кримінальне провадження, або прокурора, який здійснює процесуальне керівництво досудовим розслідуванням; вести обліки затриманих слідчими осіб, які підозрюються у вчиненні злочину, а також підозрюваних, яким обрано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою; щоденно письмово доповідати керівнику органу досудового розслідування про стан дотримання прав осіб, затриманих за підозрою у вчиненні злочину; при реєстрації затриманого перевіряти наявність видимих тілесних ушкоджень на його тілі, а за наявності підстав, забезпечити невідкладне надання належної медичної допомоги та фіксацію тілесних ушкоджень медичним працівником; у разі звернення до неї затриманого про застосування насильства під час затримання письмово зафіксувати його заяву [10].

Відповідно до п.3 ч.3 ст.212 КПК України, службова особа, відповідальна за перебування затриманих зобов'язана звільнити затриманого негайно після зникнення підстави для затримання або спливу строку для затримання,

передбаченого статтею 211 КПК України. У зв'язку із цим, вказана особа зобов'язана, завчасно, але не пізніше трьох годин до завершення: 24-годинного строку з моменту затримання інформувати керівника органу досудового розслідування про необхідність звільнення затриманого в разі невручення йому повідомлення про підозру; 60-годинного строку з моменту затримання інформувати керівника органу досудового розслідування про необхідність звільнення затриманого в разі недоставляння його до суду для розгляду клопотання про обрання стосовно нього запобіжного заходу.

Висновки. Досліджуючи положення чинного КПК, процесуальний статус особи, відповідальної за перебування затриманих, ґрунтується на принципах суворого додержання законності, Конституції України, вимог Загальної декларації прав людини, Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, інших міжнародних норм і стандартів поведінки з ув'язненими та затриманими, Законів України «Про міліцію», «Про попереднє ув'язнення» та інших законодавчих актів України, нормативно-правових актів МВС України.

У нормах чинного КПК, такої службової особи майже не визначено, у зв'язку із цим ми пропонуємо доповнити: п.25 ст.3 «Учасники кримінального провадження» після слова понятій словосполученням «особа, відповідальна за перебування затриманих»; новим пунктом 18-1 «Особа, відповідальна за перебування затриманих – службова особа підрозділу органу досудового розслідування, завданням якої є забезпечення прав особи, пов'язаних із її затриманням та перебуванням у місці затримання».

Потребують взаємоузгодження й положення ст.42, ч.4 ст.208 та ч.2 ст.212 КПК, щодо визначення процесуальної форми та сутності процедури роз'яснення затриманому підстав його затримання, права і обов'язки, особою, відповідальною за перебування затриманих. Формально й назва ст.212 КПК не зовсім відповідає її змісту, оскільки у першому випадку вживається термін: «особа, відповідальна ...», а у другому – «службова особа, відповідальна ...», водночас словосполучення «службова особа» вже використано законодавцем раніше у назві ст.208 КПК «Затримання уповноваженою службовою особою».

Доцільним, на наш погляд, є й розроблення спільного для всіх органів досудового розслідування, перерахованих у ст.38 КПК, підзаконного нормативно-правового акту, який би деталізував не тільки алгоритм реалізації прав та обов'язків відповідної службової особи, а й визначав форми та механізми забезпечення прав і свобод особи, яка перебуває у місцях затримання органів досудового розслідування, оскільки наявна нормативна база не зовсім відповідає потребам сьогодення та тенденціям розвитку кримінального процесуального законодавства у напрямі інтеграції України у Європейське співтовариство.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Барташук Л.П.* Кримінально-процесуальна регламентація повідомлення про затримання або арешт родичам затриманого чи арештованого / *Л.П. Барташук* // Часопис Акад. адвокатури України. – 2011. – № 1: [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/Chaau/2011-1/11blpca.pdf>.

2. *Баулін О.В., Мазур О.С.* Забезпечення прав і законних інтересів особи, яка затримана за підозрою у вчиненні злочину: Навч. посібник / О.В. Баулін, О.С. Мазур. – Луганськ : СПД Резников В.С., 2011. – 204 с.

3. Загальна декларація прав людини від 10 груд. 1948 р. : Офіційний переклад : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015.

4. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод від 4 листоп. 1950 р.: Офіційний переклад : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

5. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р.; станом на 26 жовт. 2012 р. : (відп. офіц. текстові). – К. : Правова єдність, 2012. – 102 с.

6. *Крет Г.Р.* Процесуальний порядок повідомлення про затримання близьких родичів затриманого, членів його сім'ї та інших осіб / Г. Р. Крет // Юрид. часопис Нац. акад. внутр. справ. – № 2, 2013 : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?_2013_2_20.pdf.

7. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України № 4651-VI від 13 квіт. 2012 р. : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/go/4651-17.

8. *Назаров В.В.* Затримання підозрюваного у вчиненні злочину: проблеми та реальність / В. В. Назаров // Наше право. – 2010. – № 4. – Ч. 2. – С. 89–93.

9. *Никоненко М.Я.* Уповноважена службова особа, яка вправі здійснити затримання у кримінальному процесі / М.Я. Никоненко // Юридична наука. – № 9/2014. – С. 83–90.

10. Положення про органи досудового розслідування Міністерства внутрішніх справ України: Затверджена наказом МВС України № 686 від 09 серпн. 2012 р. : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1770>.

11. Права людини в Україні за 2009 – 2010 роки: Узагальнена доповідь правозахисних організацій: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.khpg.org/index.php?id=1298296088#_ftnref9.

12. Правила внутрішнього розпорядку в ізоляторах тимчасового тримання органів внутрішніх справ України : Затверджено наказом МВС України № 638 від 02 груд. 2008 р.: [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0137-09>.

13. Проект Інструкції із затримання особи, підозрюваної у вчиненні злочину, без ухвали слідчого судді уповноваженою посадовою особою та їх конвоювання до підрозділу органу досудового розслідування // Інформаційний портал Харківської правозахисної групи: [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.khpg.org/pda/index.php?id=1400392389>.

14. *Сорока С.О.* Процесуальний порядок затримання / С.О. Сорока // Митна справа. – 2012. – № 3. – Ч. 2. – Кн. 1. – С. 151–155.

15. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання прав і свобод людини і громадянина. – К., 2013. – 398 с.

Самодін А.В. Кримінальний процесуальний статус особи, відповідальної за перебування затриманих

У статті розглянуто особливості реалізації окремих елементів процесуально-го статусу службової особи, відповідальної за перебування затриманих у контексті

положень міжнародного права та національного кримінального процесуального законодавства України, із врахуванням приписів відомчих нормативно-правих актів у частині досліджуваних питань.

Ключові слова: службова особа, відповідальна за перебування затриманих; підозрюваний; затриманий; повідомлення про затримання; органи досудового розслідування; досудове розслідування.

Самодин А.В. Уголовный процессуальный статус лица, ответственного за содержание задержанных

В статье рассматриваются особенности реализации отдельных элементов процессуального статуса служебного лица, ответственного за содержание задержанных в контексте положений международного права и национального уголовного процессуального законодательства Украины, учитывая предписания ведомственных нормативно-правовых актов в части исследуемых вопросов.

Ключевые слова: служебное лицо, ответственное за содержание задержанных; подозреваемый; задержанный; сообщение о задержании; органы досудебного расследования; досудебное расследование.

Samodin A.V. Criminal procedural status of the person responsible for the maintenance of detainees

In article features of realization of separate elements of the procedural status of the official responsible for the maintenance of detainees in the context of provisions of international law and the national criminal procedural legislation of Ukraine are considered, considering instructions of departmental normative legal acts regarding the studied questions.

Keywords: official responsible for the maintenance of detainees; suspect; detainee; message on detention; bodies of pre-judicial investigation; pre-judicial investigation.

Стаття надійшла до редакції 24.09.2014.